

ЦЕННОСТИТЕ И ЦЕННОСТНИТЕ ОРИЕНТАЦИИ ВЪВ ФОКУСА НА СЪВРЕМЕННИТЕ ТЕОРЕТИЧНИ И ПРИЛОЖНИ СОЦИАЛНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Велислава Чавдарова

Преходът към пазарна икономика налага нова личностна стратегия, която предполага и нова личностна идентификация. И ако кризата на 40-те години утвърди проблема за идентичността, сегашната социална промяна поставя пред личността сериозната задача за осъзнаване, осмисляне и обяснение на цялостното проблематизирано битие. Рязкостта на прехода и липсата на умерен ритъм изправя обикновения човек пред изпитание. И ако идентичността е епигенетична задача, характерна за юношеството, използвайки думите на Ериксън, можем да твърдим, че съвременното общество е вътрешно близко до променящата се, двойствена и несигурна среда на юношата. Затова кризите на идентичността стават типични биографични кризи на съвременната личност.

Изучаването и опознаването на ценностите и ценностните ориентации е особено актуално в преходни или кризисни периоди и в ситуации, в които е необходимо да се направи избор за начините на преминаване на едно състояние в друго. В този случай, както обществените групи, така и отделният човек са принудени да променят позицията си не по силата на свободната си воля, а под натиска на обективно настъпили промени. Измененията, които са резултат от тези промени, са толкова големи, че нито човекът, нито обществото като цяло могат да се „вместят“ в стария си вид, без риск от самоунищожение. На практика това означава, че най-често срещаните форми на поведение, начини на мислене, общуване и т.н. не са в съответствие с настъпилата глобална промяна. Основно условие, за да бъде адекватно модифицирано индивидуалното и обществено поведение е целенасоченото самопознание. Самопознанието по същество включва познаването на

ценностите на определено темпорално измерение на съответната обществена формация, а след това и отговора на въпроса „Къде и какво съм аз?“ в тези измерения. Отговорът на този въпрос иманентно включва особеностите и компонентите на етническата, националната и културната идентичност като базисно зададени и интериоризирани компоненти от социалната идентичност на индивида и общността, към която той принадлежи.

Семантиката на термина ценност обхваща такива понятия като интереси, потребности, желания, задължения и т.н. Макар и различаващи се помежду си, те винаги са свързани с постигането на някакъв краен резултат или с определени характеристики на желаната цел, с наличието на стандарт за желаното, предпочитаното (Williams, 1979). Ценностите са базисни познавателни структури за желаното, които са наситени с валентност (Клинчарски, 1989), което означава, че човек съзнателно или несъзнателно оценява обектите или явленията от заобикалящия го свят като приятни или неприятни, като добри или лоши. Ценностите са понятие, което се използва в редица науки, между които психология, социология, философия, аксиология и др. *Приема се, че по отношение на индивидуалното съзнание ценностите имат трансцендентен характер и са резултат от съществуването и взаимодействието между социалните групи и общностите, както и човечеството като цяло, които се явяват като техен субект. Може да се говори за 3 форми на „съществуване“ на ценностите.*

1. На първо място ценностите се приемат като верификация на обществения идеал, като изградена в общественото съзнание представа за необходимото в различните сфери от обществения живот. Тези ценности могат да бъдат както общочовешки (напр. истина, красота, справедливост), така и конкретно-исторически (напр. патриархат, равенство, демокрация).

2. На второ място ценностите се дефинират като обективно възприятие на резултатите от обществената и духовна култура, които са предметен израз на обществените ценностни идеали (етически, естетически, политически, правови и др.).

3. На трето място социалните ценности се пречупват през индивидуалното съзнание и са част от психологическата структура на личността под формата на личностни ценности, които са източник на

индивидуалната мотивация за поведение. За всеки човек е присъща индивидуално-специфична йерархия от личностови ценности, които са свързващо звено между духовната култура на обществото и духовния свят на личността, между общественото и индивидуално битие. Като правило ценностите на личността са в голяма степен осъзнати и се отразяват в съзнанието под формата на ценностни ориентации, които служат като социален регулатор на взаимоотношенията между хората и индивидуалното поведение.

Ценностите са подредени в йерархична структура, наричана най-често ценностна система. Като набор за желаното, ценностната система изпълнява мощни регулативни функции в поведението на човека – в ситуации, налагащи избор при поставянето на цели, при разрешаването на конфликти, при заемането на позиция по отношение на някаква идея или спрямо другите хора. „Следователно ценностите служат като критерии, които насочват съжденията, оценките, нагласите, изборите и въобще цялостното поведение на човека” (Преходът в България през погледа на социалните науки, 1997:175).

Броят на човешките ценности е ограничен и съдържателните различия между тях в различни части на света са несъществени. В същото време те са структурирани по различен начин в зависимост от индивидуалните особености на човека и социално-културните условия и промени, в които той функционира. Промените в ценностните системи засягат както възприемането на заобикалящата действителност, така и цялостното социално поведение на човека.

Проблемът за механизмите на действието на ценностите или ценностната система като цяло е един от най-дискусионните, най-изследваните и едновременно най-неизяснените в социалните науки. Декомпозиран, този проблем съдържа в себе си въпросите за отношението между ценности, потребности, интереси, нагласи и самооценка на индивида, за обстоятелствата, при които ценностите стават непосредствен подбудител и мотив за действие, за причините и механизмите за устойчивостта и динамиката на ценностите и ценностната система. На макроравнище ценностите са ключ към разбирането на обществото и ориентация в посоките на неговото развитие. В общественото и индивидуалното съзнание настъпват сериозни размествания на ценностните йерархии, рушени на доско-

ро притежаващи статуса на абсолютни, априорни ценностни комплекси. Обикновено всяка промяна засяга определени социални категории и колкото по-голям е мащабът на промените, толкова по-широк е обемът на засегнатите общности. Закономерно, във всякакъв тип обществена формация най-уязвими са икономически зависимите слоеве. Следователно промяната в ценностните им ориентации следва да бъде най-кардинална. В същото време продължително битувалите ценностни системи се характеризират със степен на устойчивост, която е причина за конфликта им с настъпилите или настъпващи промени.

Самото понятие „ценностна ориентация” също е гранично за различни дисциплини, между които аксиология, философия на културата, културология, антропология, социална психология, социология и др. Произходът на словосъчетанието „ценностни ориентации” е френски (orientation – нагласа) и включва: 1. идеологически, политически, морални, естетически и др. основания за оценка от страна на субекта на околната среда; 2. начин за диференциация от страна на личността на обектите от околната среда (според техния личностен смисъл). Поради това, когато понятието „ценност” се разглежда в контекста на различни категориални системи, се съотнася с различни понятийни апарати. Например при философско-социологическите дисциплини – с „норми и ценности”; „нормативно-ценностни системи” и социално действие; при социологическите дисциплини – с категориите „мотивация” и „управление на дейността” и т.н.

Понятието „ценностни ориентации на личността” е въведено в социалната психология от У. Томас и Ф. Знанецки през 20-те години на миналия век по аналогия с понятието „социален атитюд”, регулиращ поведението на личността. Различните изследвания в тази сфера акцентират, от една страна, върху влиянието на социално-икономическите условия и, от друга страна, на обективната предметна дейност върху формирането на ценностните ориентации на личността. Ценностните ориентации се приемат като отражение на фундаменталните социални интереси на личността и отразяват субективната обществена позиция на индивидите, техния светоглед и нравственост. Устойчивостта на личностните ценностни ориентации е показател за социалната зрялост на личността, обратно – променливостта на личностните ценностни ориентации е показател за незрялост и маргинал-

ност (съвместяване на ценностни ориентации, присъщи на различни социални групи, интересите на които съществено се различават).

Системата от ценностни ориентации образува съдържателната страна на насочеността на личността и отразява субективната основа на отношението ѝ към действителността. В процеса на междуличностното общуване се формират груповите ценностни ориентации. Колкото по-голямо е съвпадението между индивидуалните и груповите ценностни ориентации, толкова по-сплотена е социалната група. Обратно – разминаването между индивидуалните и групови ценностни ориентации е показател за липса на адекватно вътрешногрупово взаимодействие.

При анализа на ценностите и ценностните ориентации прилагаме два подхода. *Вертикалният подход* следва да анализира процеса на формиране на индивидуалните ценности като определен етап от социализацията и част от социалната идентичност на личността. *Хоризонталният подход* свързва ценностите и ценностните ориентации с битуващите в обществото културни детерминанти. *Репертоарът от споделените ценности осигурява социалните връзки между индивидите, носители на определена национална идентичност.*

Общото между двата подхода е приемането на ценностите като най-силните регулативни и интегриращи механизми на социалното поведение. По типове отношения между ценностите на обществото и ценностите на личността може да се установи, дали едно общество е в състояние да формира интегрирани личности или в конкретен момент, поради общата си дифузия, може да увеличава броя на дезинтегрираните личности или цели прослойки.

Основната ни хипотеза гласи, че на индивидуално равнище ценностната система характеризира метамотивационните стремежи на индивидите, а на културно равнище – нормативната система на обществото.

Акцент при анализа от гледна точка на вертикалния подход спрямо ценностната система е личността. На личностно ниво се разграничават два основни типа ценности, които са взаимосвързани и взаимозависими. Диагностицират се две относително самостоятелни ценностни системи – *социална и личностна*. Допуска се и съществуването на групови ценностни системи, формирани по социален,

професионален или етнически признак. За определен исторически етап, култура и обществено-икономически период социалната ценностна система съдържа целия набор от ценности, достъпни за обществото. Констатацията, *че ценностите се подреждат в йерархизирана структура по степен на значимост и образуват ценностна система е единственият въпрос, по който в литературата съществува единодушно съгласие. Няма спор, че съществуват две относително самостоятелни ценностни системи – социална и личностна.* Още с раждането си човек се сблъсква с определена ценностна система, която съдържа вечни човешки ценности, които са просъществували във времето и са относително независими от конюнктурите, като същевременно носят белезите на етапа на развитие на обществото и социалните групи. В процеса на социализация личността интериоризира част от тази ценностна система като впоследствие изгражда своя. Съществуват и групови ценности, формирани по професионален, съсловен или етнически признак. Между двете – социална и личностна ценностна система може да съществува определено съвпадение, но е възможно и те напълно да се различават. Общото между тях е частичното им съдържателно съвпадение и многофакторната им детерминация.

„Личностната ценностна система съдържа интернализирани социални ценности, ранжирани по уникален начин. Тя има сложна детерминация, защото освен детерминантите, характерни за социалната ценностна система, се влияе от груповите стандарти, социалния статус на личността и социалните институции, участващи в процеса на социализацията ѝ. Ценностната система на личността е когнитивна структура с особено динамичен строеж поради високата личностна значимост на съдържащите се в нея елементи, актуализирането на които може да инервира поведенчески прояви с различен валентен знак. Ценностната система е мотивационно „депо“ на личността, защото всичко, което може да удовлетвори една потребност, е и ценност. Ценностната система определя уникалния стил на индивидуалното поведение и строго личностното отношение към действителността (социална и природна) (Клинчарски, 1989:83). Някои биологични предразположения също детерминират изграждането и функционирането на личностните ценностни ориентации. Биологичната детерминанта

на ценностната система включва индивидуалните способности и вродените дефекти. Напр. Маккини установява, че външната локализация на контрола е причина за занижения контрол спрямо външните стимули от средата при лицата, които се характеризират с тази особеност, тъй като ценностната им система не действа като своеобразен филтър. В този случай може да се очаква превес на компонентите на обществената ценностна система над личността. Поведението следва да бъде в по-голяма степен детерминирано от социалния контекст за разлика от случаите, в които има вътрешна локализация на контрола и, следователно – регулативната функция на ценностната система спрямо поведенческите реакции е по-силно изразена. При друго изследване Маккини установява висока корелация между ценностните модели на родителите и тези на техните деца. Наблюдава се, че родители с прескриптивна ценностна ориентация възпитават по-щедри деца, отколкото родители с проскриптивна ценностна ориентация (McKinney, 1969).

Един от най-разпространените обяснителни модели, анализиращи утвърждаването на ценностните ориентации на личността е теорията за психичното поле на К. Левин. Според него следва да се има предвид, че поведението на личността се мотивира не от цялостната ценностна система, а от области в актуално състояние, наречени според терминологията на К. Левин „фазови полета”. Те възникват от адекватността между външния „стимул” и съответен ценностен слой или потребността и условията за нейното удовлетворяване. Жизненото пространство и психичното поле са по-обхватни като личностни образувания от ценностната система на личността. На когнитивно равнище те включват всички достъпни за личността факти, явления, хора, закони, зависимости и знания за тях, съдържащи се и провокирани от социалната и природната околна среда. Личностната ценностна система включва само факти и явления, които имат положителна валентност. „Ценностната система на личността заема централната част, сърцевината на психичното ѝ поле. В нея няма ценности или факти, явления и хора с отрицателна валентност, които не са нужни или не се харесват на личността. Те са съставна част на нейното психологично поле, където образуват силови полета с отрицателна валентност и детерминират поведението на личността чрез създаване на небалансирани ситуации” (Клинчарски, 1989:82).

При прилагането на вертикалния подход спрямо ценностните ориентации се опираме върху няколко теоретични концепции. Едно от водещите теоретични направления, разглеждащи мястото на ценностните ориентации в структурата на личността, е диспозиционната теория. В съответствие с тезата на В. А. Ядов, формирането на ценностните ориентации съответства на висшите социални потребности на личността от саморазвитие и самореализация в конкретни, исторически обусловени форми на дейност, характерни за начина на живот на обществото и социалната група, към която принадлежи индивидът. През призмата на теорията за националната идентичност и влиянието на актуалните обществени, социални и икономически параметри, които водят до пречки при осъществяването на процеса на самореализация, може да се предположи, че висшите социални потребности на личността са фрустрирани, което от своя страна деформира изграждането на ценностните ориентации. Самите ценностни ориентации се приемат от Ядов като компоненти от по-сложна структура, включваща отношението на личността към условията на съществуването ѝ и нейната активност. Социалното поведение е едновременно зависимо от характерните ценностни ориентации на личността, и моделирано от тях. Прогнозирането на социалното поведение може да се опре върху типичните прояви на активност, характерни за големите социални общности като същевременно прогнозираният обект е социалният тип личност. Надирашвили предлага три качествено различни нива на регулация на психическата активност. Първото ниво включва импулсивната, безсъзнателна активност, свързана с конкретни, чувствено дадени предмети. Следователно тя е в пределна степен субективна. Второто ниво е нивото на ситуативната активност, която се осъществява чрез процес на обективизация и възниква при задържане на процеса на удовлетворяване на потребностите. Третото ниво е свързано със социалното поведение на личността. Социалното поведение на личността се определя като волева активност, която се регулира от системата от ценностни ориентации и нравствени принципи, фиксирани в самосъзнанието. Следователно ценностните ориентации имат едновременно регулативна и активизираща функция спрямо личностното и груповото поведение (Ядов, 1979).

Друг подход при операционализирането на категорията ценностните ориентации я съотнася с понятията атитюд (нагласа) и

убеждение. Атитюдите се дефинират като предразположения към различните социални обекти. Изследователите Томас и Знанецки, които въвеждат термина в социалната психология обозначават с него субективната страна на социалната ценност, която се проявява като преживяване на значенията и смисъла на социалния обект. Учените утвърждават тезата, че изучаването на социалната система като цяло е възможно, ако социалните действия на индивидите и групите бъдат обяснявани от гледна точка на ценностите на системата. Според представителя на функционалистите Т. Парсънз „именно ценностите-норми обуславят начина на организацията и структурата на дадена система. Самата социална система се състои от множество индивидуални актьори, взаимодействащи си в границите на споделяните от тях културни символи”(Parsons, 1951:5). *Приема се становището, че ценностите са едновременно елемент на нормативната система на обществото и субективните ориентации на действащия индивид. Следователно социалните атитюди на личността са субективен елемент на обективните ценности и интериоризацията на тези ценности е функция на процеса на социализация.* Опирайки се върху идеите на Е. Дюркем за колективното съзнание като определящо индивидуалното поведение, *Парсънз определя ценностите на обществото като съвкупност от оценки и представи за добро и зло, за справедливост и несправедливост. Основното ядро на ценностно-нормативния модел е ценостната ориентация на личността. От нея се определя обликът на социалната система и нейните структурни единици: действащата личност (ego), другите действащи лица (alter) и културните единици, състоящи се от елементи на културната традиция, вярвания, идеи и други ценностни образци.*

Спрямо диспозиционната теория, може да се направят следните изводи: личностовите диспозиции са структурирани в йерархия, първото ниво на която се състои от елементарните фиксирани нагласи (атитюди), отразяващи субективния опит на индивида.

Второто ниво се състои от социално фиксирани нагласи, които, според теорията на М. Рокич, се делят на обективни (отразяващи обектите от действителността) и ситуативни, отразяващи начините на действие в определени ситуации.

Третото диспозиционно ниво включва доминиращата насоченост на интересите на личността към определени сфери на социалната активност. Тъй като *това ниво предполага наличие на социална идентификация, можем да предположим, че в него е включен и процесът на първична национална идентификация с нацията, към която личността принадлежи.*

Четвъртото ниво на личностните диспозиции образува системата от ценностни ориентации спрямо определени цели и начините за постигането им. Следователно това ниво има най-силна мотивираща сила. Функционирането на диспозиционната система се осъществява чрез поведението, което също е структурирано йерархично. Първото ниво включва реакциите на субекта на реалната предметна ситуация. Второто ниво се състои от редица привични действия, които образуват елементарна социално значима единица на поведението, чиято цел е установяването на съответствие между социалните ситуации и социалните потребности. Най-високото ниво на социалното поведение е подчинено на специфичния жизнен план и е свързано с жизнените цели на личността. В. Зейгарник твърди, че устойчивостта на личностното поведение зависи от йерархията и относителната устойчивост на личностовите мотиви, които определят нейните интереси, ценности и позиции. Следователно, смяната на водещите мотиви, означава смяна на мотивите, интересите и ценностите.

Това дава основание да се направи изводът, че *ценностните ориентации и доминиращата насоченост на личността като висши нива от диспозиционната структура на личността детерминират саморегулацията на поведението.* Социалното поведение на личността зависи от няколко основни групи фактори, между които са *функционирането на социалната система, личностните особености, особеностите на системата от ориентации, социални нагласи и мотиви, характеристиките на междуличностното общуване и др.*

По-детайлното разглеждане на концепцията за диспозиционната структура на личността на В. Ядов и неговите последователи дава основание да се обособят няколко извода. На първо място включването на ценностните ориентации в структурата на личността обяснява включването на социалните детерминанти на мотивацията на поведението, чиито източници са обществено-икономическата природа на

обществото, моралът, културата и идеологията. На второ място, ценностните ориентации са компонент на четвъртата, висша степен от диспозиционната структура на личността, заедно със социалните нагласи, т.е. атитюдите. На трето място ценностите детерминират отношението на личността към фактите от действителността, отразено в т.нар. фиксирани социални установки. На четвърто място, съществува взаимозависимост между ценностите и други компоненти на диспозиционната структура на личността, между които „убеждения” и „нагласи”.

Сходна с концепцията на Ядов е и позицията, защитавана в западноевропейската психология от Олпорт и Върнан. *Според нея ценностната сфера се състои от устойчиви и централни клъстъри от вярвания, мисли и чувства, които влияят или определят важни оценки или избори, отнасящи се до хора, ситуации или идеи. Операционално ценностите се различават от атитюдите по това, че са по-малко на брой, по-общи, по-малко ситуативно обвързани и по-устойчиви на модифициране (Т. Левитин, 1973).* Следователно ценностите влияят върху съжденията и действията на човек, извън специфичните ситуации, осигурявайки рамка за възприемане и организиране на опита и за избор на насоките на поведението. Тази трактовка на ценностите е основа за съставянето на първата скала за измерването им, създадена от Олпорт и Върнан (Allport, G. 1964). Скалата е конструирана за измерване на относителната важност на шест основни личностни интереса или мотива – теоретически, естетически, икономически, социални, политически и религиозни. Залага се идеята, че при теоретическия тип ценности доминиращият мотив е търсенето на истината, а основната цел е подреждането и систематизацията на получените знания; за икономическия тип ценности основният акцент е ползата; за естетическия тип висшата ценност е във формата и хармонията; при социалния тип висшите ценности са свързани с привързаността, съпричастността и любовта към хората; политическият тип се интересува най-вече от властта; за религиозния тип висшата ценност е единството с бога.

В обобщение може да се твърди, че първите социално-психологически изследвания на ценностите ги интерпретират повече като интереси или цели на индивида, отколкото като морални императиви.

Възприема се концепцията на Спренгър, че съществуват различни типове хора, които могат да бъдат идентифицирани посредством основните им интереси (Спренгър, 1928). На основата на схващанията за човешките интереси се конструират и скалите за тяхното измерване. Общият обем от изследвания в рамките на тази парадигма са свързани с диагностиката на следните особености:

- измерване на ценностите на групи от индивиди и съпоставяне на резултатите с други данни за групата

- диагностика на произхода и развитието на индивидуалните ценности

- диагностика на влиянието на индивидуалните ценности върху поведението на човека в различни сфери от съзнателния му живот.

Друго направление при изследването на ценностите и ценностните ориентации се позиционира в рамките на *психологията на развитието*. Акцент при тези проучвания е индивидуалното развитие на ценностите във възрастов план. Изследват се появата и развитието на чувството за алтруизъм, естетическите и др. ценности при децата. Плодотворни в този аспект са идеите на Ж. Пиаже за егоцентризма при децата, който се проявява и в моралната сфера. Значителна част от проучванията на Пиаже са насочени към влиянието на семейството, социалните и икономическите фактори върху интериоризацията на нормите.

Водени от тези принципи за възпитание, Колберг и неговите сътрудници се насочват към изучаването на някои педагогически механизми на въздействие върху моралното развитие. Изследванията се водят в две насоки. Първата е моралното възпитание чрез дискутиране в клас на хипотетични морални дилеми. Втората насока е въздействието по пътя на демократизирането на социалната атмосфера в училище. (Kohlberg and Higgins, 1987). Като се основават на сравнителния анализ на педагогическите възгледи на Е. Дюркем и Ж. Пиаже, те предлагат възпитателна методика, която наричат „подход справедлива общност”. Този подход има претенции да прерасне във възпитателна практика като съвместява педагогическите възгледи на Пиаже, Дюр Левин, Болдуин и Ройс.

Според хоризонталната стадиална стълбица, моралното съждение следва след социалното развитие. Социалното е необходимо усло-

вие за моралното развитие. В термините на стадиалността първото ниво на социализация съответства на първи и втори морален стадий, второто ниво на социализация – на трети и четвърти морален стадий, а третото ниво на социализация – на пети и шести морален стадий. Следователно само третото ниво на социализация, което включва „ориентация към благополучието на другите и обществото” предполага шести стадий на моралното съждение.

Чувството за дълг и за принадлежност към социалната общност са цели на второто ниво на социализация. Универсалните ценности на справедливостта, уважението към личността и утвърждаването на човешките права са характерни за третото ниво на социализация и доминират в ценностната йерархия, характеризираща шести морален стадий. Той се постига благодарение на стимулирането на логическата мисъл и формирането на адекватна социална нагласа.

Според последните изследвания на моралните ценности, възрастовото развитие на моралното ценностно присъствие може да бъде описано и експериментално изследвано чрез парадигмата „емоционално общуване – делово общуване”. Тя е подходяща за анализа на моралните ценности, които се реализират в отношението на индивида към света, обществото и към себе си .

“В различните възрасти според водещата дейност се толерират морални ценности, засягащи морални характеристики на междуличностното и деловото общуване. Във възрастов план може да се очаква пулсиращо толериране на тези две групи ценности. В рамките на тази схема юношите би трябвало да имат предпочитание към ценностите на междуличностното общуване, докато у работещата младеж постепенно нараства ролята на ценностите на деловото общуване” (Маринова, 1998:61).

Според Маринова индивидуалната динамика на моралните ценности, представена чрез парадигмата „делово-емоционално общуване” зависи от : 1. Възрастта и възрастово-специфичния начин на общуване и възрастовото изменение на индивидуалните нагласи. 2. Индивидуалните нагласи 3. Пола 4. Професионалното и емоционално благополучие.

При изследване на ценностите на българската младеж през 1996 г. Лазаров констатира няколко основни причини за т.нар. „морална

криза на обществото”, която се проявява като деструктивност и самодеструктивност (наркомания и суицидно поведение). На първо място, толерирането на морала на едностранно уважение, рикущира негативно върху отношенията между поколенията. Авторитарността на родителския контрол, тревожността на родителя и икономическата нестабилност на семейството се допълват от това, че юношата не приема чуждата гледна точка. От друга страна, налице е тенденция към оттегляне от ценностите, свързани с колективния начин на живот, които са типични за училището като социална институция (Лазаров, 1996).

Характерен за България е хетерогенният ценностен модел, и това се отразява и върху анализа на моралните ценности. Ценностната хетерогенност на съвременното българско общество предполага, че *националната специфика, въпреки че несъмнено оказва влияние, не доминира и не определя ценностния облик на съвременния българин. Може да се допусне, че социално-икономическите промени на преходното общество са тези, които определят динамичните промени в ценностните нагласи на българина. В този смисъл българският модел е модел на морала в кризисното или преходното общество.*

Ценностната хетерогенност на българското общество засилва значимостта на индивидуалния аспект на анализ и относителната тежест на социалнопсихологическото и психологическото изследване. Основен акцент при изследването на ценностната система на съвременните млади хора трябва да е анализът на възрастовото развитие на индивидуалните ценностни нагласи и на влиянието на социално-икономическите фактори върху тях.

Може да се направи изводът, че системата от ценностни ориентации, отразявайки условията и начина на живот през призмата на общественото съзнание, е един от компонентите на светогледа на личността. Вътрешното ядро на ценностно-ориентираната система на личността зависи от баланса между интересите и целите на личността и средствата за тяхното достигане като образуват общата ѝ жизнена позиция. От своя страна субективната насоченост на интересите фиксира ориентацията на личността по отношение на основните сфери от битието на големите социални групи, между които и националната. Поради това и общите

социални и обществени условия в по-голяма степен детерминират висшите диспозиционни образowania, в това число и ценностните ориентации, докато обстоятелствата от всекидневния живот на личността в по-голяма степен влияят върху диспозициите от по-ниските нива. Тази теза се утвърждава в изследванията на М. Рокич, И. Айзен, М. Фишбейн, А. Маслоу, М. Смит, П. Вернон и др.

В нито една от множеството различни научни дисциплини не съществува съгласие относно природата, структурата и функциите на човешките ценностни феномени. Налице е терминологичен хаос и ценностите се интерпретират като атитюди, нагласи, убеждения, вярвания, модели на поведение, културни образци, насоченост на интересите и желанията и т.н. Независимо от различните интерпретации, изследователите от всички области се обединяват около следните изводи:

1. Ценностите са свързани с нормативните, а не с екзистенциалните изказвания.

2. Изучаването на ценностните феномени е ключ към разбирането на закономерностите и характера на отношенията между индивидите и обществото, между личността и културата.

Като интерпретира ценностните ориентации като концепция, годна за анализ на взаимодействието между общественото и индивидуалното, З. Фрайбург пише: “Ценностните ориентации са сложно образуване, което обхваща различни нива и форми на взаимодействието на вътрешното и външното за личността, специфични форми на осъзнаване на личността на външния свят, своето минало, настоящето и бъдещето, а също така и същността на своето „Аз” (Фрайбург, 1969:76).

Според В. Клинчарски при описанието на ценностната система на личността най-адекватно е използването на конструкта „психологично поле”. Основните структурни елементи, съставляващи психологичното поле са личността и нейната социална среда. Всяка от посочените части е относително независима и със своя структура като най-важна функция психологичното поле има при социализацията. Понятието е въведено от К. Левин, който използва и категорията личност в три значения: първо – за представяне на онези характеристики на индивида (потребности, убеждения, ценности, перцептивни и двигателни сис-

теми), които при взаимодействието си с обективната среда образуват „жизненото пространство“. Второ – терминът се използва като еквивалент на жизненото пространство. Трето – разглежда се позицията на личността в жизненото пространство. Основната роля на ценностите при взаимодействието на личността и жизненото ѝ поле е тяхната функция „да индуцират“ силови полета. *Като ценно се приема всичко значимо, което има личностен смисъл и носи положителен валентен знак*, докато в жизненото пространство има и региони с отрицателна валентност. Извън личностната ценностна система остават някои социални ценности, които са елементи на средата, респективно на психологическото поле. Тяхното включване в ценностната система се осъществява, когато придобият личностен смисъл, т.е. по пътя на интериоризацията.

В съответствие с теорията на К. Левин и приемането на йерархичната структура на личностната ценностна система, В. Клинчарски приема съществуването на три ценностни пласта – „Аз-ът като ценност, „значимите други“ и общочовешки ценности, присъстващи почти във всяка ценностна система“ (Клинчарски, 1989:49).

При обяснението на психологическите аспекти на природата на ценностите се споделя становището, че ценностните ориентации и атитюдите са паралелни.

В рамките на *теорията на отношенията*, ценностните ориентации се дефинират като конкретизация на отношенията на личността към средата и към себе си. Според Б. Ананиев отношението на личността към едни или други ценности изгражда нейната ценностна ориентация. Като обобщение се налага изводът, че *мястото и функциите на ценностните ориентации в структурата на личността служат за оценка и главен подбудител на поведението*.

Основен проблем при разкриването на механизмите на действие на ценностните ориентации е изучаването и обяснението на феномена на разминаването между вербалното и фактическото поведение в случаите, когато индивидът декларира привързаност към определени ценности, а реалното му поведение не съответства на тази декларация.

В американската социална психология и социология се утвърждава тезата за *ценностите като част от нормативната система на личността, групата и обществото*. Основният акцент в търсе-

нията на изследователите е поставен върху ценностите като мотив за определен тип поведение. Счита се, че ценност е не само това, което човек желае (цени), но и това, което счита, че трябва да постигне. Тази цел се екстраполира като очакване или изискване и към останалите членове на групата, общността и цялото общество. На тази база Клакхон определя ценността не просто като предпочитание, което се чувства или счита за оправдано – морално или по разумни причини, но и като движещ мотив, подчинен на индивидуалните естетически критерии. Ценностите биват два основни вида. Когато са *експлицитни* и концептуализирани, те служат за критерий при съжденията, предпочитанията и избора на определен поведенчески модел. Когато ценността остане имплицитна, поведението, което се отнася до тази ценност, има характер на потенциално детерминиращ стимул.

При анализа на ценностните ориентации в руската социална психология акцентът е поставен върху личността, индивидуалното и общественото битие. *Когато съотношението между общественото и индивидуалното битие е пропорционално (например налице е личностова и обществена апатия), не се наблюдава разминаване между акцентите в диспозиционната структура и реалното поведение на личността. Разминаването между съдържанието на личностовите диспозиции и фактичкото поведение на индивида е резултат от влиянието на комплекс от социални и индивидуални фактори. Към социалните фактори спадат противоречивите ценностно-нормативни стандарти, прилагани спрямо различните индивиди или цели обществени страти, както и несъответствието между индивидуалните и обществените потребности.* Към индивидуалните фактори спадат „диспозиционната незрялост“, т.е. фиксацията върху низшите нива от диспозиционната структура, дифузията на идентичността и др. (Ядов, 1979)

Докато в концепцията на Ядов се залага върху триединството и взаимозависимостта между ценностите, нагласите и убежденията, трактовката на М. Рокич е свързана с опита му да създаде психологическа теория за ценностите, разграничавайки ги от атитюдите.

Ако обобщим концепциите и различните гледни точки при анализа и изследването на ценностите и ценностните ориентации на личността, приемаме като най-адекватен структурно-съдържателния подход към ценностите.

По-новите изследвания в социалната психология определят ценностите като „желани общи цели, които служат като водещи принципи с различна значимост за човешкия живот” (Schwartz & Bilski, 1990). Подчертава се техният транситуативен характер и тяхната свързаност с типа мотивация или цел, която те представят, напр. стремеж към власт, доброжелателност, запазване на традицията, самоопределяне и т.н.

От гледна точка на културно-историческата теория за психичното и онтологичната картина на индивидуалната жизнедейност и нейния субект, ценностите могат да се определят като структурни образувания, които се формират в резултат на овладяването и последващото функциониране на проектировъчните процеси. По същество ценностите са проект за качеството на начина на живот. И докато целта определя конкретното съдържание на резултата или на начина на живот, ценността рамкира неговите качествени или метасъдържателни аспекти.

От тези определения става ясно, че разграничението на ценностите и целите има условен характер. В реалния живот ценностите и целите са взаимосвързани, което дава основание да се концептуализира наличието на ценностно-целови или интенционални аспекти на дейността. От гледна точка на тяхната обобщеност или абстрактност различните типове проекти се намират в йерархични взаимоотношения. Ценностите са най-абстрактни, следват дълговременните и кратковременни цели и накрая се намират т.нар. междинни цели. При това ценностите могат да бъдат декомпозирани в определени по-конкретни цели, а те, от своя страна, в междинни цели. Междинните цели определят отделни аспекти на начина на извършване на действието. От тази гледна точка ценностите могат да бъдат определени като метациели (Байчинска, 1984).

Разликата между целите и ценностите се отнася не само до функционалния, но и до времевия аспект. За разлика от целите, ценностите не могат да бъдат локализиращи във времето. В зависимост от времевия интервал, в който целта се локализира, се класифицират дълговременните и кратковременните цели. Характерна особеност на ценностите е, че тяхната реализация може да бъде осъществена в т.нар. „отворено настояще” (Nuttin, 1980), което има цикличен, а не отворен харак-

тер. Следователно реализацията на ценностите има непрекъснат характер, тя трябва да се извършва, както сега, така и занапред. „Основният дейностен процес, свързан с целта, е процесът на реализиране, а основният процес, свързан с ценността е процесът на нейното циклично възпроизводство”(Байчинска, 1994:12).

Според привържениците на символическия интеракционизъм (Smith, 1978) основна особеност на ценностите е тяхната символна природа. „Ценностите са стандарти или критерии за желателното и са характерни само и единствено за човека. Подобно на разгърнатите ценностни системи, от които те зависят, ценностите са културно обусловени и изискват непрекъснатост на културата и човешката общност. Следва да се подчертае, че именно желателният и дори нормативен характер на ценностите е това, което ги отличава от нагласите и убежденията” (Smith, 1978:339) .

В обобщение, от гледна точка на вертикалния подход, ценностите се отъждествяват или оприличават на нагласи или убеждения. Може да се твърди, че всички автори, изследвали един или друг аспект от същността и функциите на ценностите на личността, обръщат внимание на трикомпонентната им структура – *когнитивен, афективен и поведенчески*. Този извод е направен по аналогия със структурата на нагласите. Подобно е разграничението, предложено от М. Рокич, който, отъждествявайки ценностите и убежденията, разграничава 3 вида – дескриптивни или екзистенциални, които могат да бъдат истинни или неистинни; оценъчни, в които обектът на оценката се окачествява като добър или лош и предписващи, според които определени цели или средства на дейността се считат за желателни или нежелателни. *Според него, именно като убеждения, ценностите притежават тези три компонента, в смисъл, че действат на когнитивно, афективно и поведенческо ниво.*

Проблемът при изследването на ценностите на личността е, че тези три компонента имат различен механизъм на действие и различна подбудителна сила, феноменологичното им разграничение е трудно и диагностиката им изисква различни процедури и техники на изследване.

Когнитивният компонент включва начините, по които човекът възприема социалната среда. Той се състои от различни представи,

отнасящи се към определени начини за поведение. В този аспект, според Рокич, да се каже, че когато за индивида нещо е ценно, означава, че той знае „правилния“ начин на поведение и „правилната“ цел, за която да се бори. Терминът „правилно“ в този случай се използва в смисъл, че индивидът осъзнава конвенционално разпространените ценности на своето общество, група и култура. Следователно, основна роля за изграждането на когнитивния компонент има процесът на социализация и институциите на социализация. *Не подлежи на съмнение фактът, при интериоризирането на груповите и културни норми и стандарти, паралелно се възприемат и елементите на националната култура, респективно и на националната идентичност.* Основна характеристика на когнитивния компонент на ценностите е тяхната вербализация в съзнанието на индивида. Рокич поставя в основата на анализа на ценностите връзката им с убежденията. В индивидуалното си битие личността споделя или не споделя чуждите убеждения. Най-силно е съмнението спрямо чуждите убеждения, когато те са насочени към промяна личностната идентичност и ценност. Всичко, което се оценява като реална или предполагаема заплаха, се отхвърля от личността.

Част от ценностите са обективно вербализирани, докато друга част са вербализирани частично или ситуативно. По тази причина част от изследователите класифицират ценностите на *имплицитни и експлицитни*. Според Клакхон като обект на изследване могат да се използват имплицитните ценности, защото могат да обяснят последователността на поведението. Тези ценности са потенциално изразими, но процесът на вербализиране зависи от индивидуалните способности и особености на изследваните лица. Основна теза е, че вербализирането не е задължително свързано с ясното рационализиране на определена концепция, но имплицитните ценности са обобщени представи, които могат да бъдат приети или отхвърлени от респондентите.

Почти всички автори отбелязват, че когнитивното ниво на ценностите в най-голяма степен отразява влиянието на съществуващата в обществото ценностна система, както и ценностите на референтните групи. От своя страна обществената ценностна система иманентно съдържа националните и културни особености на съответната национална и етническа общност.

От друга страна, връзката между познавателното ниво на ценностните ориентации и реалното поведение е най-слаба. Най-малка е мотивиращата му сила и съответно регулативна функция. Това се отразява в разминаването между декларираните и фактическите ценности. Налице е закономерност, според която *влиянieto на познавателното ниво се засилва с увеличаването на степента на интериоризация на обществените ценности*. Следва да се отбележи, че мотивиращата сила на ценностите може да има както положителен, така и отрицателен знак. Негативно мотивираната нагласа на индивидуалната ценностна система е и афективно, и поведенчески конфликтна с ценностната система на група или дори на цялото общество и се преживява тежко от личността.

Изследователите отбелязват, че в ситуациите на допитване в най-голяма степен се активизира именно когнитивният компонент на ценностната система, в резултат на провокирането на защитните механизми на личността, рационализацията и желанието на респондентите да се представят пред изследователя в желателна светлина.

Афективният компонент на ценностите отразява емоционалните преживявания, симпатии и антипатии, одобрение и неодобрение спрямо елементите на околната среда. Този компонент действа предимно на несъзнателно ниво. Неговото действие не винаги се осъзнава, но тъй като е тясно свързано с интересите и потребностите на личността, неговата подбудителна сила е по-мощна и основен **резултат от афективния компонент е когнитивната оценка на ситуацията**. В психологията е утвърдено становището, че резултатите от когнитивната оценка са едни от основните фактори, влияещи върху поведението на индивида. Ситуацията се проявява като източник на информация, която се преработва в разнообразни форми на когнитивна репрезентация на текущите събития. При това претърпява индивидуална интерпретация и се превръща в субективен образ на актуално съществуващата реалност. Така възникналата когнитивна оценка е емоционално наситена и може да окаже мотивиращо въздействие върху поведението.

Изследванията върху афективния компонент на ценностните ориентации показват, че емоциите не са просто вътрешен стимул, влияещ на мотивацията, а по-скоро съпътстват когнитивната интерпретация и отразява субективното отношение на личността към тази интерпретация (Хекхаузен, 1986).

Самите ситуации могат да бъдат концептуализирани повече от един път. Лицата могат да интерпретират ситуацията на базата на мрежи от психологически значения. Възприемането включва не само „фиксиране“ на ситуацията, но и „тълкуването“ на основата на значението на тази ситуация за личността. Оценката на възможните последици за субекта, възприемащ ситуацията, е свързана с неговото благополучие, т.е. отговор на въпроса: „Какво означава това за мен лично?“. Тази оценка бива два основни вида. Първичната оценка на ситуацията я класифицира като заплашваща или желана. Вторичната оценка на ситуацията включва както значението ѝ за индивида, така и диагностика на ресурсите на личността за справяне. Така цялостната емоционална оценка приема формата на емоционално отношение, което от своя страна провокира определена поведенческа тенденция или нейното отбягване.

Поведенческият компонент на ценностите се изразява в тяхната функция да служат като непосредствен подбудител на действието. От социално-психологическа гледна точка водещата промяна в социалното битие е новата, другата междуличностна семантика, променените кодове на общуването, явното или неявно реструктуриране на социума и на най-близкото обкръжение на личността, при което за много кратко време хората променят своя статус, мястото си в йерархията, а това им задава други жизнени хоризонти. Промяната на знаците на всекидневието довежда до нарушаването на традиционната комуникация, което предопределя личностна затвореност и предпазливост в действието. Като поведенческа стратегия все повече се налага пасивността или друга форма на успокояване на вътрешната тревожност – агресивността. Все по-големи групи от хора се натрупват в двата полюса на тази опозиция. Едновременно се наблюдава масовата престъпност, което от своя страна засилва рефлексите за покорност и социален страх. В ситуацията на преход се наблюдава *сложна преплетеност от стара поведенческа и вещно-пространствена символика и остарели семантични ансамбли, което увеличава дистанцията между психологическото и социалното време и задава друга векторност на тяхното движение. Така цялостното социално битие увеличава своята смислово-ценностна многослойност, което не само потенциално, но и актуално засилва обществената диференциация и стратификация.*

Дискусионен е въпросът при кои обстоятелства ценностите стават непосредствен подбудител и мотив за действие, както и причините и механизмите на устойчивостта и динамиката на ценностите и ценностната система на индивида. В тази връзка е разграничението на ценностите на *терминални* и *инструментални*. Според Н. Фидър, терминалните ценности привличат или отблъскват с резултата, докато при инструменталните привлекателността или непривлекателността е свързана с действието. Следователно различните типове поведение са свързани с положителната или отрицателната валентност на ситуацията, при която то се осъществява. При всички случаи положителната валентност провокира удовлетвореност от ситуацията, а отрицателната води до фрустрация.

Освен като основен подбудител на действието, поведенческият компонент на ценностите се свързва и с техния нормативен характер и регулативна функция. Според част от изследванията, включително и на М. Шериф, социалните ценности са примери за социални норми. При анализа на взаимодействието „социална норма” – „ценност”, изхождаме от становището, че социалните норми включват обичаите, традициите, стандартите, правилата и други критерии на поведение, които са „стандартизирани” като последствие от контактите между хората. Социалните норми се формират в процеса на междуличностното общуване и дейност и за да не възникнат конфликти на междуличностно и междугрупово ниво, всеки участник трябва „да приема” ценностите на другите. Конфликтите по-лесно се редуцират, когато или се стига до взаимен компромис, или когато е налице общност на целите.

В този смисъл общуването зависи от степента на интериоризация на чуждите ценности, което трудно постижимо, дори в малките общности – семейство, род, референтна група и др. В ситуацията, когато трябва да се активизира поведенческият компонент, т.е. да се модифицира реалното поведение, на преден план излизат социалните норми като поведенчески стандарти, които „блокират” други поведенчески актове.

Според Клинчарски, ценността може да бъде норма, но не всяка норма е ценност. „Нормата може двояко да регулира поведението: чрез аксиологическия (ценностен) смисъл и чрез нормативния си императив. Императивът действа самостоятелно и безапелационно, неза-

висимо от ценностното съдържание. Нормата е много по-ефективна като превантивно средство, когато тя е и ценност, т.е. значима за субекта. *Социални ценности, усвоени като норми, действат като поведенчески регулатор* (Клинчарски, 1989:78).

Нормата е еталон за удовлетворяване на потребностите в социалната (групова) ситуация (ред, начин, степен и време на удовлетворяването). Нормите на групите съдържат унифицирани ценности, които регламентират взаимоотношенията по определени модели (еталони). М. Шериф говори за т.нар. нивелиращ ефект на групата, който се постига главно чрез конформните стандарти на групата. „Всяко отклонение от тях се приема за пренебрегване на социалните норми, чиято прескрипция съдържа неотменните наказателни мерки. Крайната наказателна мярка за проявени рецидиви е отстраняване от групата. Груповите норми изграждат т.нар. принципни положения на груповите интеракции и взаимоотношения.” (Клинчарски, 1989:71).

Груповите норми на микроравнище са част от социалните норми от по-широк порядък. Социалните норми като ценности придобиват особено силна регламентираща функция, когато бъдат интернализирани от личността. Тогава те се превръщат в нормативни убеждения.

Някои ценности-норми са включени само на когнитивното равнище в ценностната система на личността, без да регулират реалното ѝ поведение. Нормативната ценност, която е интернализирана от личността функционира като вътрешен коректив. В ситуацията на социален и обществен преход, характерна за българското общество, са необходими нови норми. Едновременно с това тяхното наличие или честа промяна е съотнесима с т.нар. „норми на лидера”. С това може да се обясни иманентният обществен и групов стремеж в България да се „обожествяват” различни лидери. Друга тенденция е възникването на нови норми в неструктурирани и критични ситуации, в които се появяват и утвърждават т.нар. индивидуални норми.

Може да се направи изводът, че в ситуации на продължителни или резки промени, част от индивидуалните и групови норми се видоизменят, докато други остават ригидни. Това са норми и ценности, които са резултат от социалния опит на много поколения и тяхната универсалност ги прави приложими при всяка ситуация. *Именно те стоят в основата на историческата, включително и етническа, приемственост между поколенията.*

Сравнителното изследване на групи от общества в преход с различна националност дава възможност за открояване на националните и личностни специфики на ценностната система и има добра прогностична валидност спрямо особеностите на общественото поведение. Отношението към ценностите и мястото им в мотивационния и поведенческият репертоар на личността, се проектират в интереси, ценностни ориентации, нагласи, цели и норми. Всяко от тях съдържа оценка на даден обект и определен модел на поведение спрямо него.

Ценността е строго индивидуално, личностно образование, съчетало в себе си в процеса на интериоризацията социално значимото за групата и индивидуално особеното за своя носител. Междulichностният контакт, от своя страна, съдържа два типа ценности, ценностни ориентации, интереси, цели, мотиви и сходството между тях определя "психическото разстояние" между общуващите и неговата продължителност във времето.

С цел диагностика на различията в битуващите ценностни ориентации, характерни за транзитивните общества, проведохме сравнително изследване на терминалните ценности на български и украински студенти. Проучването е проведено в периода април – май 2007 г.

Теорията на М. Рокич, която приемаме като основа за нашето проучване, се позиционира като структурно-енергетичен подход.

Авторът определя ценностите като *предпочитани начини на поведение или крайни цели, разположени на континуума на значимостта*. Рокич приема ценностните ориентации за базисни убеждения на индивида относно желателността, правилността, задължителността на определени жизнени цели, както и репертоарът от поведенчески техники за постигането им. Следователно *ценността е устойчива убеденост, че специфичен стил на поведение или начин на съществуване са личностно или социално предпочитани, за разлика от противоположния начин на поведение, личностно или групово битие. Тези убеждения са разположени в континуум и имат различна относителна важност за отделния човек, група или общество*. „Ценностите са абстрактни идеали, позитивни или негативни, необвързани с някакъв предмет или ситуация, представящи личностни вявания за идеалните начини на поведение или идеалните крайни цели. Примери за идеалните начини на поведение са търсенето

на истината и красотата, поддържането на ред и чистота, поведение, което е искрено, справедливо и състрадателно и т.н.” (Rokeach, 1973: 124).

Ценностите образуват система от гледна точка на тяхната значимост. По тази причина от методологическа гледна точка Рокич приема, че изучаването на ценностите следва да се осъществява чрез тяхното ранжиране. Този метод се основава върху необходимостта от отразяването на феноменологията на ценностния избор. Според него, ценностният избор, както и всеки друг поведенчески избор, е по-скоро резултат от процеса на ранжиране, отколкото на скалиране. Самото ранжиране има своя критерий в Аз-а на личността. „Животът е свързан с оценяване, базирано върху Аз-а” (Rokeach, 1973:124).

Според Рокич, методите за скалиране на ценностите върху Ликертовата или биполярна скала са неточни по няколко причини:

1. При тях всяка ценност се оценява като съществуваща отделно, сама за себе си, а не в съотношението ѝ с другите ценности.

2. Методите на скалиране нямат по-голяма валидност от методите на ранжиране.

3. Скалирането на ценностите е по-силно повлияно от социалната желателност, отколкото тяхното ранжиране (Rokeach, 1973).

Тези съображения са причина Рокич да приеме, че характеристиките на ценностния избор се отразяват адекватно в процедурата на ранжирането. Зад тази процедура лежат няколко имплицитни постулата: 1. Всеки два ценностни обекта могат да бъдат сравнени и оценени от гледна точка на степента на тяхната значимост за индивида. Тъждество по отношение на значимостта на ценностните обекти се изключва. 2. Съществува единен критерий за оценка на значимостта на ценностните обекти. 3. Ценностната система има вертикално йерархичен характер, т.е. те са наредени по критерия значимост линейно – от по-ценни към по-малко ценни. Методиката на Рокич спада към т.нар. директни методи за изследване и е изградена върху *вертикален йерархичен структурен модел*. В българската психологическа литература част от тези твърдения са подложени на критически анализ. Според Бардов (Бардов, 1987) ценностният избор се извършва винаги между две ценности и има алтернативен характер. Ценността се интерпретира като биполярен конструкт, съставен от двойка ценности. Изучаването

на ценностните обекти, според изследвателя, трябва да се осъществява след предварителното им групиране по двойки и изследваното лице трябва да избере по-значимия от двата ценностни обекта и да оцени степента на неговата значимост като използва биполярна скала. Предполага се, че оценъчният критерий, с помощта на който се извършва сравнението на значимостта на две ценности, има относителен характер и зависи от тяхната личностна значимост за респондентите. Самата ценностната система има звездоподобна структура, в която всяка ценност може да бъде представена като „звезда” с определена степен на яркост. Този метод спада към т.нар. индиректни методи за изследване и се определя като модел на *звездоподобната йерархия*. При сравнението на двата структурни модела могат да се направят следните изводи:

1. И двата модела предполагат неравенство в значимостта на различните типове ценности. В модела на Рокич неравенството се интерпретира като глобално, транзитивно и структурно. В звездоподобния модел то се интерпретира като локално, нетранзитивно и функционално. Следователно моделът на Рокич може да бъде определен като структурно ориентиран, а звездоподобният – като процесуално ориентиран.

2. В модела на Рокич се предполага, че ранжирането на ценностите има абсолютен характер. Според звездоподобния, оценъчният критерий е относителен.

3. Според модела на Рокич ценностната система е еднолинейна вертикална структура, която има устойчив и абсолютен характер. Според звездоподобния модел йерархичната структура на ценностна система е относителна и има неустойчив характер.

4. И двата модела не обясняват характеристиките на ценностния избор. Рокич абсолютизира автоматичния и дори несъзнателен характер на ценностния избор. Според него ценността функционира като нагласа, която има обобщен характер. Обратно, при звездоподобния модел се абсолютизира съзнателният, произволен и антиустановъчен характер на ценностния избор.

5. И двата модела определят Аз-образа като функционална връзка и детерминанта на ценностния избор.

6. Общото между двата модела е, че между отделните ценности съществува връзка като същевременно те се различават главно по тяхната интензивност (Байчинска, 1994).

Моделът на Рокич е адекватно отразен в създания от него въпросник за изследване на ценностните ориентации. Тъй като цел на нашето приложно проучване е диагностиката на отражението на ситуацията на продължителен обществен преход върху ценностната система на студентите, вертикалният модел, предложен от М. Рокич го прави приложим за сравнително приложно проучване.

Като се опираме на тезата, че студентите са тази група от обществото, която отразява в най-голяма степен либералните обществени тенденции, осъществихме сравнително проучване на 115 български и 173 украински студенти от различни специалности, обучаващи се във ВТУ “Св. св. Кирил и Методий” и Лвовския държавен университет.

Цел на проучването е сравнението между индивидуалните и национални особености на ценностните ориентации в условията на социална промяна и обособяването на характеристиките на ценностния модел на българските и украинските студенти

Изследователската ни хипотеза се опира върху твърдението, че са налице статистически значими различия в ядрото на ценностната система на изследваните лица, които са национално специфични.

1. При българските студенти преобладават ценностните приоритети, базирани върху себеутвърждаващия консерватизъм, който включва съчетание от ценности, свързани с тенденция към себеутвърждаване (увереност, знания, материално обезпечен живот, интересна работа, обществено признание) и ригидност спрямо промени. При украинските студенти преобладават ценностни приоритети, базирани върху трансценденталния либерализъм, който включва тенденция към свързаност с другите (добри приятели, щастие за другите), съчетан с откритост спрямо опита.

Ранжирането на ценностите при двете извадки е отразено в следните таблици:

Таблица 1. Подреждане ценностите за българската извадка

	ценност	Средно	стандартно отклонение	Ранг
1	здраве	3.421	3.554	1
2	любов	6.884	4.643	2
3	добри и верни приятели	7.355	4.211	3
4	увереност в себе си	7.711	4.495	4
5	развитие	7.760	4.157	5
6	свобода	8.017	4.539	6
7	активен и деен живот	8.455	4.506	7
8	знания	8.678	4.420	8
9	жизнена мъдрост	8.686	4.935	9
10	материално обезпечен живот	9.107	5.506	10
11	щастлив и семеен живот	9.256	5.344	11
12	интересна работа	9.950	3.851	12
13	продуктивен живот	11.058	4.547	13
14	обществено признание	12.041	4.864	14
15	развлечения	12.157	4.299	15
16	щастие за другите	12.893	4.670	16
17	красота на природата и изкуството	13.331	4.172	17
18	творчество	13.579	3.898	18

От таблицата личи, че ядрото на ценностната система на българските студенти включва ценностите *здраве, любов, добри и верни приятели, увереност в себе си и развитие.*

Най-слаба е значимостта на ценностите *щастие за другите, красота в природата и изкуството и творчество.*

Таблица 2. Подреждане ценностите за украинската извадка

	Ценност	Средно	Стандартно отклонение	Ранг
1	интересна работа	2.826	3.772	1
2	любов	5.802	3.842	2
3	добри и верни приятели	6.503	3.693	3
4	свобода	7.359	4.881	4
5	творчество	8.323	4.626	5
6	жизнена мъдрост	8.425	5.105	6
7	активен и деен живот	8.605	4.331	7.5
8	материално обезпечен живот	8.605	4.917	7.5
9	здраве	8.754	4.146	9
10	развлечения	8.904	4.772	10
11	развитие	10.216	4.199	11
12	продуктивен живот	10.581	4.213	12
13	обществено признание	11.054	4.859	13
14	знания	11.174	4.200	14
15	увереност в себе си	12.096	4.166	15
16	щастлив и семеен живот	13.246	4.047	16
17	красота на природата и изкуството	13.892	4.539	17
18	щастие за другите	14.144	3.609	18

Ядрото на ценностната система на украинските студенти включва ценностите *интересна работа, любов, добри и верни приятели, увереност в себе си и развитие.*

Най-слаба е значимостта на ценностите *щастлив семеен живот, красота на природата и изкуството и щастие за другите.*

Следващата таблица съдържа резултатите от сравнителния анализ на средните стойности по теста на Стюдънт. Значимите различия са оцветени в сиво.

Таблица 3. Различия в ценностната структура на българите и украинците

Резултати от сравнителния анализ по теста на Стюдънт				
	Средно българи	средно украинци	t(286)	p
активен и деен живот	8.455	8.605	-0.286	0.775
жизнена мъдрост	8.686	8.425	0.434	0.665
здраве	3.421	8.754	-11.430	0.000
интересна работа	9.950	2.826	15.681	0.000
красота на природата и изкуството	13.331	13.892	-1.072	0.285
любов	6.884	5.802	2.159	0.032
материално обезпечен живот	9.107	8.605	0.814	0.416
добри и верни приятели	7.355	6.503	1.822	0.069
обществено признание	12.041	11.054	1.702	0.090
знания	8.678	11.174	-4.869	0.000
продуктивен живот	11.058	10.581	0.917	0.360
развитие	7.760	10.216	-4.919	0.000
развлечения	12.157	8.904	5.949	0.000
свобода	8.017	7.359	1.161	0.246
щастлив и семеен живот	9.256	13.246	-7.208	0.000
щастие за другите	12.893	14.144	-2.563	0.011
творчество	13.579	8.323	10.153	0.000
увереност в себе си	7.711	12.096	-8.528	0.000

След анализ на получените данни могат да се направят следните изводи:

1. Този модел показва, че **136 (81%)** случая от украинската извадка могат да бъдат класифицирани (**ID=5**) като “предпочитащи по-малко интересна, но творческа работа, без приоритет към здравето”, други **23 (14%)** случая от украинската извадка могат да бъдат класи-

фицирани (**ID=15**) като “предпочитащи по-малко интересна но творческа работа, без особена грижа за щастлив семеен живот”.

2. При българската извадка **103 (85%)** случая могат да бъдат класифицирани (**ID=19**) като “предпочитащи сравнително скучна и нетворческа работа с акцент към здравето без приоритет към красотата”.

3. Горните класификации представляват по същество лингвистична ценностна типизация на двете популации.

4. Налице е статистически значима разлика между ядрото на ценностната система при българските и украинските студенти. Украинските студенти приоритетно предпочитат творческа работа, докато за българските студенти акцент в ядрото на ценностната система е здравето.

5. Българските и украинските студенти са в състояние на светогледна дифузия, която се изразява в negliжиране на ценности като красота на природата и изкуството, жизнена мъдрост, щастие за другите и творчество.

6. Ситуацията на продължителен обществен преход води до утвърждаване на материалните ценности, между които материално обезпечен живот, обществено признание, продуктивен живот и девалвация на екзистенциални ценности, между които жизнена мъдрост и творчество.

7. И за двете групи изследвани лица приоритетно значение има ценността „добри и верни приятели”, което, по наше мнение, е детерминирано от сходството в народопсихологията на българите и украинците.

8. Високият ранг на ценности като „любов”, „добри и верни приятели”, „жизнена мъдрост”, „материално обезпечен живот” и др. е обусловен от характерния доминиращ битиен модус и при двете национални групи.

9. Наблюдава се дуализъм по отношение на дименсията „обществен индивидуализъм – обществен колективизъм”, тъй като ценности като „материално обезпечен живот” и „творчество” имат едновременно високи рангови места.

10. Включването на ценността „свобода” в ядрото на ценностната система на украинските студенти в определена степен предопределя

обществената им активност в условията на продължаващ социален и обществен преход.

11. Включването на ценностите „увереност в себе си“ и „развитие“ в ядрото на ценностната система на българските студенти отразява тенденцията към утвърждаване на индивидуалистичните ценности ориентации в съвременната българска култура.

12. Поставянето на ценността „щастие за другите“ на последните рангови места и при двете групи изследвани лица е показателно за липсата на алтруистични тенденции и в двете общества.

13. И при двете групи изследвани лица е налице ценностна хетерогенност, което дава основание да се предположи, че националната специфика, въпреки че несъмнено оказва влияние, не доминира и не определя ценностния облик на съвременния млад човек.

Изследването на ценностите и ценностните ориентации, както на индивидуално, така и на групово ниво е особено актуално в ситуацията на „сблъсък“ между национално специфичното и глобалното. Отделната личност е изправена пред ценностен избор, който, от една страна се проектира в нейния светоглед и, от друга страна детерминира едновременно индивидуалното и груповото ѝ поведение. Сравнителните проучвания, които са обект на по-нататъшните ни научни търсения, са един от подходите, даващи възможност за диагностика на индивидуалната специфика на ценностната идентичност, която е детерминирана от редица фактори, между които *психологически, социални, национално-специфични, общественно-икономически и др.*

БИБЛИОГРАФИЯ

1. **Байчинска, К.** Ценностният преход в светлината на индивидуализма/колективизма. – Социологически проблеми, 1995, № 1, 34–53.

2. **Байчинска, К.** Ценностите на съвременната българска култура в крос-културна перспектива (категориален анализ). – Сб. Социалните науки и социалната промяна в България. С., 1998.

3. **Бардов, И.** Ценностни представи за житейски успех в студентското съзнание. Непубликувано изследване, 2001.

4. **Божинова, Р.** Психология на свободата и ситуация на социална промяна. С., 2003.

5. Български асоциативен речник, 2003.

6. **Ериксън, Е.** Идентичност. Младост и криза. С., 1989.
  7. **Захариева, М.** Ценностни системи в условията на преход. – Политически изследвания, 1994, № 2, 126–132.
  8. **Инглехарт, Р.** Демокрацията в глобалната перспектива. – Социологически проблеми, 1992, № 4, 23–38.
  9. **Лазаров, М.** Ценностите на българина. С., 1996.
  10. **Маслоу, Е.** Мотивация и личност. С., 2001.
  11. **Митев, П.-Е.** Българската младеж в условията на преход. С., 1995.
  12. **Неделчева, Т.** Ценностните трансформации на българите. Преходът в България през погледа на социалните науки. С., 1997, 97–105.
  13. **Силгиджиян, Х.** Аз-концепция и психосоциална идентичност. С., 1998.
  14. **Силгиджиян, Х., С. Карабелова, Е. Герганов.** Културна идентичност и ценностни избори в контекста на всекидневното поведение. – В: Годишник на СУ, кн. Психология. Т. 94–95, 2003, с. 5–49.
  15. **Стефанова, М.** Влияние на социалния контекст върху процеса на изграждане на психосоциалната идентичност. – Психологически форум, 2002, № 1.
  16. **Стоилова, М. Попова, В.** Ценностната система на съвременния българин. С., 1994.
  17. **Фрайбург, З.** Ценности и ценностни ориентации. С., 1969.
  18. **Фрейд, З.** О психоанализе и „Я” и „Оно”. М., 1973.
  19. **Ядов, В.** Саморегулация и прогнозиране социално поведение личности. Л., 1979.
  20. **Allport, G., Vernon, P.** A study of values. Boston, 1964.
  21. **Durkheim, E.** Sociologie et philosophie. Press universitaires de France. P., 1947.
  22. **Kohlberg, L., A. Higgins.** School democracy and social interaction. Wiley Interscience Publication, 1987.
  23. **Parsons, T.** Social system. Glencoe, 1951.
  24. **Parsons, T., Bales, R.** Family, Socialization, and Interaction Process. Glencoe: Free Press. 1953.
  25. **Schwartz, S. H.** Universals in the content structure of values: Theoretical empirical tests in 20 countries. Orlando FL: Academic Press, 1992.
  26. **Schwartz, S. H.** Beyond individualism – collectivism: New cultural dimensions of values. Newbury Park , 1994.
- www.psychologyjournalbg.com